

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ОКРЕМИХ ЮРИДИЧНИХ ФОРМУЛЮВАНЬ В КОНТЕКСТІ СТ. 23 КК УКРАЇНИ

УДК 343.2

Р. В. ВЕРЕША

*кандидат юридичних наук, доцент,
Академія адвокатури України*

У статті розглядаються питання, які стосуються поняття «психічне ставлення», що вживається в ст. 23 КК України. Встановлено, що поняття «психічне ставлення» конкретизується у відповідних формулюваннях, вжитих у статтях 24, 25 КК України.

Ключові слова: *вина, психічне ставлення, особа, суспільно небезпечні наслідки, умисел, необережність, дія, бездіяльність.*

FEATURES OF DETERMINING THE CONTENT OF
INDIVIDUAL LANGUAGE IN THE CONTEXT OF
ART. 23 CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Veresha R.

Received: 12 Oct 2014.

Основним завданням кримінального права України є охорона прав і свобод людини від злочинних посягань. Пріоритет такого завдання закріплено в ст. 3 Конституції України, яка передбачає, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Норми кримінального закону виконують своє охоронне завдання не тільки і не стільки завдяки факту їх існування, скільки внаслідок своєчасного, правильного і неухильного їх застосування, що зумовлює тим самим невідворотність кримінальної відповідальності за вчинений злочин. При цьому важливим є визначення змісту понять, які визначають фундаментальні кримінально-правові категорії. Одним із таких є поняття «психічне ставлення», що покладено в основу нормативного визначення вини (ст. 23 КК України).

Поняття «психічне ставлення», що вживається в ст. 23 КК України, конкретизується у відповідних формулюваннях, вжитих у ст.ст. 24, 25 КК України. Такими формулюваннями є: 1) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його

супільно небезпечні наслідки і бажала їх настання»; 2) «усвідомлювала супільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його супільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання»; 3) «передбачала можливість настання супільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення»; 4) «не передбачала можливість настання супільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити»¹.

1) Формулювання «усвідомлювала супільно небезпечний характер свого діяння» означає, що винувата особа розуміє не лише фактичні обставини, які стосуються об'єкта і об'єктивної сторони складу певного злочину, а й його супільну небезпеку. Наприклад, при вчиненні крадіжки винуватий усвідомлює, що він порушує право власності, таємно викрадає чуже майно і тим самим спричиняє майнову шкоду потерпілому.

Осудна особа, яка досягла певного віку, як правило, усвідомлює супільну небезпеку своєї дії або бездіяльності. При цьому не обов'язково, щоб винуватий усвідомлював протиправність і караність вчинюваного ним діяння. З цього питання в літературі висловлювались різні думки. Деякі вчені в поняття умислу включають також усвідомлення протиправності діяння, інші, вважають, що усвідомлення протиправності не є обов'язковою ознакою інтелектуального елементу умислу, оскільки можливе вчинення умисного

злочину без знання забороненості такого діяння кримінальним законом. Тому законодавець не включає усвідомлення протиправності у визначення умислу.

При цьому в ряді випадків законодавець визнає діяння умисними лише при усвідомленні їх протиправності. Це перш за все злочини із спеціальним суб'єктом, коли на особу покладається виконання або забезпечення дотримання якихось правил та обов'язків [2].

Наприклад, за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ч. 1 ст. 272 КК України) можуть бути притягнуті до відповідальності лише ті особи, на яких покладался обов'язок по дотриманню ними цих правил.

Вказівка у статті на завідомість по відношенню до незаконних дій також в принципі означає усвідомлення суб'єктом протиправності діяння. Наприклад, поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи (ч. 1 ст. 151 КК України).

Усвідомлення супільної небезпеки вчинюваних діянь включає уявлення суб'єкта і про ті факультативні ознаки (елементи – Р.В.) об'єктивної сторони, при яких вчинюється злочин (спосіб, місце, час тощо).

Відсутність усвідомлення супільно небезпечного характеру вчиненого діяння може свідчити про такий дефект особистості (наприклад, неосудна особа), при наявності якого відповідальність виключається.

При реалізації принципу особистої відповідальності за наявності вини важливо точно встановити інтелектуальний момент вини. В законодавчих

¹ З метою поглибленого та змістовного аналізу формувань, які характеризують поняття «психічне ставлення», автор вважає за необхідне деякі з них об'єднати в єдиний класифікаційний елемент.

визначеннях форм вини даний аспект стоїть на першому місці. Але це не дає підстав стверджувати, що усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних дій або бездіяльності є більш важливим порівняно з іншими елементами вини, що воно однозначно зумовлює і передбачення суспільно небезпечних наслідків, «є основою цього передбачення, його базою ...» [5].

Формулювання «передбачала його суспільно небезпечні наслідки» – це розумове уявлення особи про результати своєї дії або бездіяльності. При цьому передбачення тут носить конкретний характер. Особа в цьому разі чітко усвідомлює, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки.

Відповідно до законодавчого визначення прямого умислу передбачення наслідків може бути неоднозначним: винуватий передбачає можливість або неминучість настання суспільно небезпечних наслідків.

Найбільш характерним і таким, що зустрічається значно частіше, є передбачення настання наслідків, коли суб'єкт злочину впевнений в реальності їх настання і спрямовує свої зусилля на досягнення цього конкретного результату. Так, здійснюючи постріл в голову іншої людини, винуватий усвідомлює неминучість смерті потерпілого.

В деяких випадках суб'єкт передбачає настання суспільно небезпечних наслідків не як неминучих, а як реально можливих. Таке передбачення може мати місце в випадках, коли обраний спосіб вчинення злочину може призвести до настання не одного конкретно визначеного наслідку, а до кількох. Так, підкладаючи під двері

будинку потерпілого вибухівку, винуватий розраховує таким чином позбавити його життя. Однак при такому способі вбивства бажаний наслідок не є єдиним можливим результатом дій винуватого і, відповідно, сприймається ним як реально можливий.

«Передбачення, – зазначав Б. Нікіфоров, – це по суті те ж усвідомлення, що охоплює в собі уявлення про небезпеку дії і її причиновий зв'язок з шкодою, що настала» [3].

Із положень ч. 2 ст. 24 КК України начебто слідує, що суб'єкт спочатку усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, а потім передбачає суспільно небезпечні наслідки своїх дій (чи бездіяльності). Реальне співвідношення інтелектуальних моментів (усвідомлення та передбачення) виглядає інакше: спочатку суб'єкт «прораховує» наслідки своїх дій (при прямому умислі – прямих, при непрямому – побічних, при легковажності – можливих), а потім дає оцінку своїм діям як небезпечним. Усвідомлення характеру дії відбувається на підставі передбачення, а не навпаки. В психологічній літературі підкреслюється, що про усвідомлення особою суспільної значущості свого діяння можна говорити лише тоді, коли вона передбачає його наслідки.

В звичайному значенні під наслідком розуміють віддалену зміну зовнішнього середовища, що, як правило, має зв'язок з впливом на фізичні явища (тілесні ушкодження, руйнування і т.п.), а під дією – зміну найближчу, що міститься в русі тіла, не завжди відчувається в фізичних вимірах, а інколи не відчувається в них взагалі (наприклад, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу). Відповідно, стосовно діяння можна говорити про усвідомлення

небезпеки, а стосовно наслідку – про його передбачення, хоча по суті, останнє є однією з форм усвідомлення. Таким чином, законодавець говорить про усвідомлення взагалі і одночасно називає його окремий випадок – передбачення. Однак в законодавчій формулі умислу поєднання цих понять набуло значення їх протиставлення, що, по суті, є невірним.

В кримінально-правовій літературі стверджується, що передбачення є психічним переживанням, що відноситься до майбутнього. Передбачити теперішнє неможливо. З формально-логічної точки зору таке твердження є правильним. При цьому необхідно зазначити, що одна якість наслідків не існує без іншої і в кримінальному праві немає просто наслідків, що існують без суспільно небезпечної властивості, а залежність цих якостей є настільки великою, що передбачення наслідків певного фактичного змісту означає тим самим розуміння їх соціальної шкідливості. Однак якщо послідовно притримуватись такого ходу міркувань, то слід визнати, що передбачення наслідків – це конкретизоване поняття усвідомлення суспільної небезпеки. Діяння як таке, що вносить в найближче середовище зміни, яке коріниться в самому русі тіла, як і наслідок (в загальноживаному значенні), зміна, віддалена від руху тіла, завжди іде за суб'єктивним актом прийняття рішення про його вчинення і так само, як і наслідок, перебуває в майбутньому по відношенню до цього акту, який ми називаємо умислом. Проблема пов'язана з тим, що ми, з однієї сторони, не можемо відійти від уявлення про наслідок як про віддалені зміни зовнішнього середовища, а з іншої – не знаходимо для найближчих змін (діяння) більш придатного, ніж

«усвідомлення», слова, що означає їх розуміння злочинцем, хоча і передбачення є формою усвідомлення. На підставі цього виникає уявлення, що поняття усвідомлення і передбачення мають своїм предметом різні явища.

Усвідомлення суспільної небезпеки діяння з точки зору мотивації суб'єкта – елемент побічний і другорядний. На наш погляд, усвідомити суспільну небезпеку діяння можна лише при передбаченні суспільно небезпечних наслідків, тому не передбачення є похідним від усвідомлення суспільної небезпеки, а навпаки. Передбачення – це усвідомлення віддаленого, можливого результату дій.

В кримінально-правовій літературі немає єдності думок про те, який інтелектуальний момент в змісті вини є домінуючим і в генетичному плані початковим: усвідомлення суспільної небезпеки діяння або передбачення суспільно небезпечних наслідків. Так, С. Рубінштейн підкреслював, що про усвідомлення особою своїх дій можна говорити лише тоді, коли вона передбачає їх наслідки. Думається, що без передбачення наслідків важко усвідомити суспільну небезпеку діяння. Однак, при такому твердженні виникає проблема формальних складів, що визначаються лише усвідомленням суспільно небезпечного характеру діяння.

З позицій психології законодавча формула умислу стосовно формальних складів злочинів є непридатною, оскільки передбачення стосується небезпечних наслідків, які в злочинах з формальним складом не визначені. Правозастосувач виходить з становища за допомогою перекручення законодавчого визначення (на що в значній мірі впливає доктринальне тлумачення), ігноруючи момент передбачення

взагалі, а момент бажання переноситься з наслідків на дії: суб'єкт усвідомлював суспільну небезпеку свого діяння і бажав його вчинити.

У зв'язку з викладеним необхідно відмітити, що незалежно від виду і характеру умислу він за будь-яких умов включає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру (шкідливості) вчинених нею дій. В тих випадках, коли умисел має вираз по відношенню до наслідків, передбачення їх суспільно небезпечного характеру означає і усвідомлення суспільної небезпеки діяння, що заподіяло ці наслідки. В залежності від видів складів в літературі по-різному формулюється і зміст вини в них. В злочинах з матеріальним складом форма вини, на думку більшості вчених, охоплює психічне ставлення особи до діяння і наслідків, в тому числі певне вольове ставлення до них, а в злочинах з формальним складом в зміст умислу включаються психічне ставлення лише до діяння, в тому числі певне вольове ставлення до нього. Однак незалежно від виду складу вина в усіх злочинах має формулюватись у відповідності із змістом норм закону.

Отже, визначити зміст вини в необережних злочинах з формальним складом неможливо, оскільки при буквальному трактуванні ст. 24 КК України в необережних злочинах не вимагається встановлювати психічне ставлення до діяння. Оскільки в необережних злочинах з формальним складом наслідки не передбачаються як елемент об'єктивної сторони і таким чином виходить, що в них немає елементів, необхідних для встановлення вини, складається враження, що відповідальність за них може наставати без вини.

В реальній дійсності можливі розбіжності між цілеспрямованістю бажання і різними об'єктивними елементами, обставинами та наслідками. Водночас в кожному злочині є усвідомлення його різних елементів, обставин і наслідків.

КК України розглядає умисел та необережність як елементи суб'єктивної сторони юридичного складу злочину. Слід відмітити, що ст. 24 «Умисел і його види» і ст. 25 «Необережність та її види» КК України можуть бути застосовані по відношенню до всіх матеріальних складів.

Тому, коли кримінальний закон пов'язує відповідальність з будь-якими наслідками, необхідно встановити не лише їх настання, а і те, що суб'єкт їх передбачав або, у будь-якому разі, міг і повинен був передбачити. Однак в законі є і так звані формальні склади злочинів. У зв'язку з цим окремими авторами була висловлена точка зору, відповідно до якої поділ складів на матеріальні та формальні є неправомірним і не має підстав. Наприклад, А. Трайнін, Н. Кузнецова і деякі інші вчені заперечували існування формальних складів злочинів. Позиція А. Трайніна не була послідовною. В окремих роботах він не лише визнавав формальні склади злочинів, але і прямо вказував, що в них склад «вичерпується виконанням або невиконанням певної дії і не охоплює елементів умислу або необережності» [4].

Підставою для дискусії про існування матеріальних і формальних складів було законодавче формулювання форм і видів вини. Це стосується як колишнього законодавства (КК України 1960 р.), так і чинного (КК України 2001 р.). Дане формулювання розраховано, якщо розуміти його буквально, лише на матеріальні склади, оскільки стосовно всіх видів вини

закон передбачає ставлення винуватого до суспільно небезпечних наслідків. Однак із законодавчої конструкції значної кількості конкретних складів, передбачених нормами Особливої частини КК, виходить, що вони є формальними, оскільки в їх об'єктивну сторону законодавець не включив як обов'язковий елемент настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з цим теорія кримінального права і судова та слідча практика вимушені штучно скорочувати законодавчу формулу вини в злочинах з формальним складом. Очевидна колізія між законодавчою формулою вини і теорією та практикою визначення її змісту у формальних складах злочинів.

Доцільно було б змінити законодавчі формули вини (можна сформулювати їх окремо стосовно до матеріальних та формальних складів).

2) Під бажанням в психологічній літературі розуміється прагнення до конкретного результату, що передбачає свідому і цілеспрямовану діяльність особи.

Наявність в кримінально-правовій формулі вини такого елемента, як бажання суб'єкта, свідчить про намір включити в вину вольовий момент – спонуку злочинної поведінки. Всі інші аспекти вольового моменту вини охоплюються одним терміном «небажання»: не бажав, але свідомо припускав; не бажав і розраховував на відвернення; не лише не бажав, але і не передбачав. Інакше кажучи, реалізується поведінка з побічними небажаними і не передбачуваними наслідками. Водночас слід відмітити, що розкриття вольового моменту непрямого умислу за формулою «не бажала цих наслідків» співвідносно з внутрішньою потребою не робити щось. В такій редакції стирається межа

між непрямим умислом і злочинною самопвпвненістю. «Небажання» наслідків при непрямому умислі підтверджується тим, що винуватий вчинює дії, не розраховуючи при цьому на будь-які обставини, які мали бути і за своїм характером могли б відвернути настання результату. Однак, в цьому випадку є елемент руйнування суті суб'єктивної сторони, оскільки має мати місце конкретне психічне ставлення.

Свідоме припущання настання наслідків являє собою такий процес мислення, при якому суб'єкт, не бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків, тим не менше погоджується з їх настанням.

Байдуже ставлення до наслідків, на думку деяких вчених, фактично не відрізняється від свідомого їх припущання. Воно характеризується відсутністю активних емоційних переживань у зв'язку з суспільно небезпечними наслідками, реальна можливість настання яких відображується випереджуючим усвідомленням винуватого. В цих випадках суб'єкт заподіює шкоду суспільним відносинам, не замислюючись про наслідки вчиненого діяння, хоча можливість їх заподіяння уявляється йому цілком реальною. Таким чином, формулювання «байдуже ставлення до наслідків» охоплюється формулюванням «свідоме їх припущання».

3) Формулювання «легковажно розраховувала на їх відвернення» полягає в тому, що при злочинній самопвпвненості особа розраховує на цілком реальні, певні обставини, які за своїми властивостями, зв'язками мають здатність відвернути настання наслідків. Це її власні, особисті якості (спритність, вмільність, досвідченість, майстерність), дії інших осіб, фізичні або хімічні закони, вплив обстановки, сил природи тощо.

Незважаючи на впевненість суб'єкта у ненастанні наслідків, розрахунок його виявляється невірним (легковажним), оскільки надія на певні обставини (властивості, зв'язки діяння) або частину таких була помилковою і не змогла відвернути суспільно небезпечні наслідки.

4) Формулювання «повинна була їх передбачити» – це об'єктивний критерій, з яким пов'язується обов'язок особи передбачати настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Такий обов'язок на особу покладають: закон, службовий стан, фах (професія – лікар, вихователь, водій), прийнятий особою на себе обов'язок за угодою, дорученням; родинні стосунки (батьки зобов'язані оберігати і утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття), правила суспільного співжиття, вчинені особою угоди, за якими вона зобов'язалась відвернути чи не допустити настання певної шкоди: доглянути дітей, оберігати майно тощо. З цього приводу слушною є позиція С. Гончаренка, відповідно до якої «обов'язок ... передбачати можливі небезпечні наслідки своїх дій покладається на кожного окремо, а не на всіх разом. Тому об'єктивний критерій не може не мати суб'єктивної форми свого існування: його не можна ототожнювати з самими нормами і правилами обережності, оскільки із одного лише факту їх існування не можна вивести обов'язковість особи слідувати їм. Для цього необхідне певне психічне ставлення до цих правил» [1]. Тому, на думку автора, більш правильним уявляється підхід, відповідно до якого при визначенні об'єктивного критерію недбалості акцент робиться на конкретному носії обов'язку – суб'єкті. Правила обережності набувають значення об'єктивного критерію

злочинної недбалості не існуючи відірвано від суб'єкта, а лише будучи відображеними ним, входячи в його внутрішню структуру, набуваючи поряд з об'єктивною і суб'єктивну форму існування.

Формулювання «могла їх передбачити» – суб'єктивний критерій злочинної недбалості, що означає можливість особи передбачати настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Для визначення того, чи могла певна особа передбачити за певних умов і обставин настання таких наслідків, враховують суспільні, фізичні, психічні властивості та особливості саме цієї особи: її вік, освіту, фах (професію), стан здоров'я (в момент вчинення дії чи бездіяльності), фізичні та психічні вади тощо. Однак, суб'єктивний критерій злочинної недбалості слід розуміти не лише і, можливо, не стільки як можливість особи «відповідати вимогам об'єктивного критерію», а як сфера об'єктивної реальності, що була відображена, і, в принципі, могла бути усвідомлена в момент вчинення злочину.

Таким чином, поняття «психічне ставлення», що вживається у ст. 23 КК України, конкретизується при визначенні форм вини у ст.ст. 24, 25 КК України через формулювання: 1) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання»; 2) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання»; 3) «передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення»; 4) «не передбачала можливість

настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити».

Зазначені формулювання в принципі є коректними при визначенні змісту окремих форм та видів вини у так званих

матеріальних юридичних складах злочинів. Водночас ці формулювання не дозволяють визначити зміст окремих форм та видів вини у так званих формальних юридичних складах злочинів і в цій частині потребують певних законодавчих уточнень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Гончаренко С. В.* Преступная неосторожность. Уголовно-правовой и криминологический аспекты : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. В. Гончаренко. – К., 1990. – С. 12.
2. *Курс уголовного права. Общая часть. Том 1 : Учение о преступлении : учебник для вузов* / [под ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И. М. Тяжковой]. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 312–313.
3. *Никифоров Б. С.* Субъективная сторона в формальных преступлениях / Б. С. Никифоров // Советское государство и право. – 1971. – № 3. – С. 118.
4. *Трайнин А. Н.* Уголовное право. Общая часть / А. Н. Трайнин. – М. : Изд-во 1-го МГУ, 1929. – С. 262.
5. *Якушин В. А.* Ошибка и её уголовно-правовое значение / В. А. Якушин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – С. 23.

Стаття надійшла до редакції: 12.10.2014.

Рекомендовано кафедрою кримінального та адміністративного права

FEATURES OF DETERMINING THE CONTENT OF INDIVIDUAL LANGUAGE IN THE CONTEXT OF ART. 23 CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Veresha R.

Abstract: The main objective of criminal law is to protect Ukraine human rights and freedoms from criminal attacks. The priority of the task enshrined in Art. 3 of the Constitution of Ukraine, which provides that “a person’s life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine as the highest social value”.

The rules of criminal law perform its safety task is not only and not so much due to the fact of their existence as a result of timely, proper and strict applications, which leads to the same

inevitability of criminal responsibility for the crime. It is important to determine the content of the concepts that define the fundamental criminal category. One of these is the concept of “mental attitude” that the underlying legal definition of guilt (Article. 23 of the Criminal Code of Ukraine).

The concept of “mental attitude” as used in Art. 23 Criminal Code of Ukraine, is specified in the relevant wording taken in accordance with Articles 24 and 25 of the Criminal Code of Ukraine. These formulations are: 1) “was aware of the danger of his actions (or inaction), foresaw its socially dangerous consequences and wanted their occurrence”; 2) “was aware of the danger of his actions (or inaction), foresaw its socially dangerous consequences and though unwilling, but obviously imply their occurrence”; 3) “included the possibility of socially dangerous consequences of his actions (or inaction), but lightly expected to prevent them”; 4) “did not provide for the possibility of socially dangerous consequences of his actions (or inaction) that it should have and could predict them”. The above formulation is basically correct in determining the content of individual forms and types of fault in the so-called material law of a crime. However, this formulation does not allow to determine the contents of some forms and types of fault in the so-called formal legal elements of the crime and in this part require some legislative clarification.

Keywords: wine, mental attitude, a person socially dangerous consequences, intent, negligence, action, inaction.

ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ ЮРИДИЧЕСКИХ ФОРМУЛИРОВОК В КОНТЕКСТЕ СТ. 23 КК УКРАИНЫ

Вереша Р.

Резюме: В статье рассматриваются вопросы, которые касаются понятия «психическое отношение», которое употребляется в ст. 23 УК Украины. Установлено, что понятие «психическое отношение» конкретизируется в соответствующих формулировках, которые употребляются в статьях 24, 25 УК Украины.

Ключевые слова: вина, психическое отношение, общественно опасные последствия, умысел, неосторожность, действие, бездействие.